

Stenkretsar och tomtningar

Tema med många variationer

AV MARC RAPPE &
THOMAS BERGSTRAND

Definition

Begrepp

För att reda ut begreppen kring stenkretsarna börjar vi med att ta upp de olika benämningarna på stenkretsar.

Den första forskningen kring stenkretsar benämnde dem just 'stenkretsar' eftersom många av dem är runda formationer av sten. Ju fler stenkretsar man funnit, desto fler varianter på temat har också dykt upp. Det finns stenkretsar som är allt ifrån runda till fyrkantiga. Ett modernare begrepp har därför blivit 'tomtning'. Vi kommer att använda begreppet 'tomtning' då vi talar om runda

Under 1994 utarbetade Marc Rappe och Thomas Bergstrand texter till några fornminnesskyltar invid sk tomtningar på uppdrag av Bohusläns museum. Texterna ger en bra sammanfattning av det som hittills är känt om denna typ av marina lämningar. För den som vill läsa mer om tomtningar rekommenderas Peter Normans doktorsavhandling *Medeltida utskärsfiske* (1993).

såväl som fyrkantiga konstruktioner.

Problemet med de fyrkantiga tomtningarna är att de kan vara svåra att skilja från vanliga husgrunder. Det finns dock skillnader. Husgrunder har, till skillnad från tomtningar, en mer regelbunden kallmur som är plan upptill och rester av en spis, ofta i tegel. Tomtningarnas golv, marken, är avjämnat från stora stenar eftersom man inte hade något konstruerat golv (Hagberg, 1991:28).

Storlek

Tomtningarna består av rektangulära, runda eller ovala vallar som är upplagda av stora, liggan-

de stenar. Ofta har man använt jordfasta stenar så att dessa ingår i konstruktionen. Flera tomtningar är placerade direkt intill en bergsvägg så att den ersätter en del av väggen. Höjden är vanligtvis 0,5 meter. Ytermåtten varierar men ett genomsnitt ligger nära 6 x 8 meter (Heimann, 1983:140). Skillnaden i storlek kan stå i förhållande till användning.

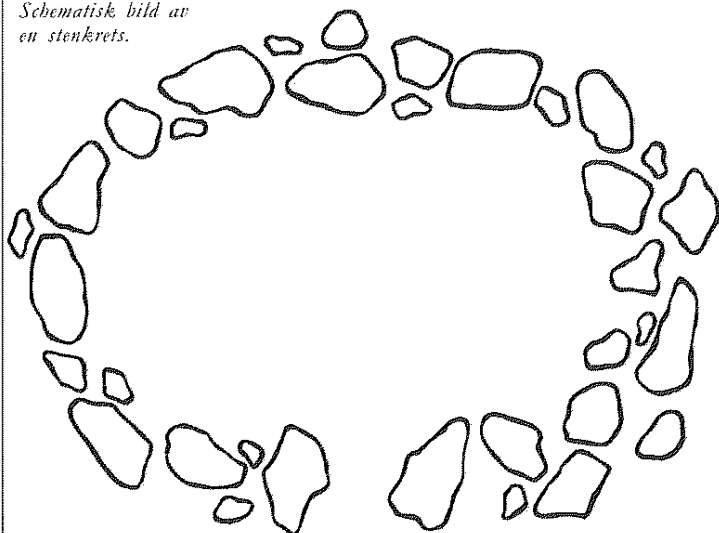
Placering

Tomtningarna är ofta belägna i områden med stor tillgång på kullersten vilket förutsätts för konstruktionen. De ligger ofta i så kallad stenmal, småsten, nere vid

Stenkrets på Hasselön, NO om Smögen. Foto: Marc Rappe.

Schematisk bild av en stenkrets.

strandlinjen (Jonsson, 1992:1) och gärna i närheten av sötvatten. På dessa platser är det också möjligt att dra upp båten på land, då detta varit det vanligaste sättet att förtöja sin båt. Tomtningarna ligger oftast i den yttre skärgården eftersom det var där de största fångsterna kunde hämtas.

I Norrland placerades tomtningarna i vikar som var öppna mot öster. Detta beror troligtvis på att säljakten bedrevs på våren och man ville då ta vara på den lilla sol som fanns (Hagberg, 1991:29). Även på västkusten finns det skäl att tro att man placerade tomtningarna utifrån klimatförhållanden t.ex. så att de låg skyddade för västliga vindar. I många fall förekommer tomtningarna i grupper och de har en ingång som oftast vetter mot vattnet (Jonsson, 1992:1).

Ålder

Tomtningarnas placering i förhållande till strandlinjen kan vara en hjälp vid dateringen. I Bohuslän räknar man med en landhöjning på 2,5 dm per 100 år.

En tomtning i Piteå skärgård ligger 17 m över havet och bör utifrån landhöjningen dateras till 300-400-talet e.Kr.; detta är troligtvis ett extremt fall. De flesta fynd som gjorts i tomtningar på västkusten, mynt, keramik och ¹⁴C-daterat kol pekar på 1500-talet e.Kr. Det är svårt att belägga tomtningarna till före medeltiden även om det finns teorier som talar för en tidig användning; den

äldsta C-14 dateringen har man i Norge och den stäcker sig tillbaka till yngre järnålder. Det största antalet har troligtvis varit i bruk från medeltid fram till sekelskiftet (Heimann, 1983:142).

Utbredning

Tomtningar förekommer i hela Norden. I Finland finns de efter hela Österbottens kust ner till Åland (Heimann, 1983:141).

På andra sidan Bottniska viken finns en stor koncentration längs Västerbottens kustland. Nästa större koncentration hittar man i Blekinge men sporadiska förekomster finns utefter hela Sveriges östkust (Heimann, 1983:141). I Skåne och södra Halland där landhöjningen varit ganska obetydlig finns inga spår efter tomtningar. Detta kan bero på att de ligger under vattenytan eller att de kan vara utplånade av bränningar och isskrivning. I den norra delen av Halland och i Bohuslän hittar man den största koncentrationen av tomtningar, dessa uppgår till 3000-4000 stycken. Merparten finns på Onsalahalvön och i Göteborgs skärgård (Svedberg, 1991:16).

Tomtningar förekommer efter Norges kust upp till åtminstone Nord-Trøndelag (Heimann, 1983:141).

Utgrävningar

Orsaken till att så få tomtningar blivit utgrävda är att de ofta lig-

ger ute på öar som sällan blir utsatta för exploatering. En annan orsak kan vara att möjligheten att göra några stora fynd är ganska liten. Bevaringsförhållandena i tomtningarna är dåliga eftersom de ligger på stenmal eller på det kala berget. Det finns alltså ingenting som skyddar organiskt material från sura regn.

Ett fåtal utgrävningar har gjorts i forskningssyfte och man har gjort en del benfynd, främst från torsk och sill (Jonsson, 1992:1). Man har också funnit en del keramik, mest från 1500-talet (Pettersson, 1953:54-55) men även enstaka skärvor från vikingatid (Hagberg, 1992:20).

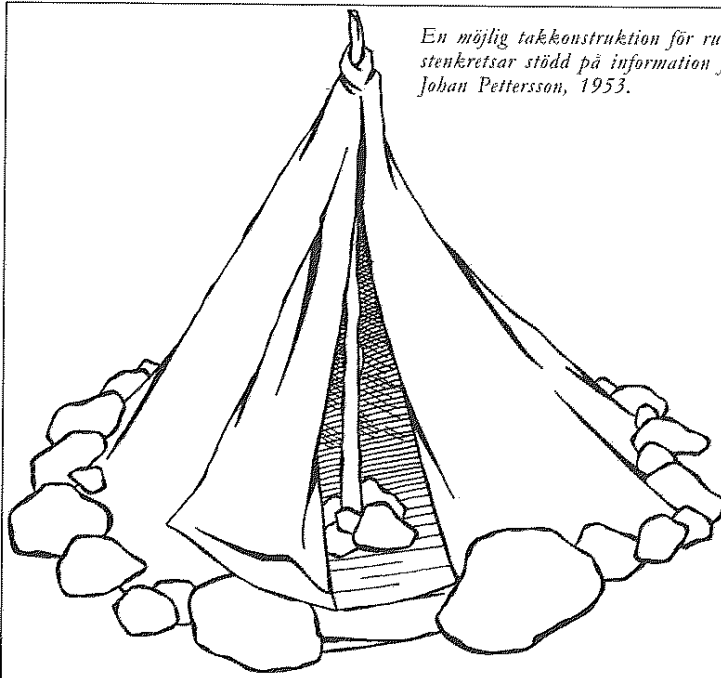
I tomtningar på Söö i Göteborgs norra skärgård har man funnit brända ben från medelstora däggdjur, knivbryne av skiffer, en tångedel av ett knivblad, slagen eller krossad flinta och träkol. Utifrån denna utgrävning kan materialet dateras till slutet av medeltiden (Jonsson, 1992:1).

I några tomtningar förekommer en stenanhopning kring ett vertikalt hål. Stenarna är ofta lagda så att en kilverkan uppnåtts. I detta hål har troligtvis stått en stolpe som varit en del av tomtningens takkonstruktion (Pettersson, 1953:43).

Tolkning

Fiske

Den vanligast förekommande tolkningen av tomtningar är att de är förknippade med sillfisket. Tillgången på sill ökade starkt under vissa år, "sillen gick till", så kallade sillfiskeperioder. Vissa forskare påstår att sillperioderna kommer med jämna intervall, t.ex. 60-årsperioder, men detta är svårt att belägga. Från skriftliga källor känner vi dock till vissa av dessa perioder då sillen gick till ordentligt, 1556-1589, 1660-1680, 1747-1809 och 1877-1904 (Svedberg, 1991:14). Under dessa perioder gav sig kustborna ut på havet för att ta del av den rika förekomsten av sill men man skall inte tro att fisket koncentrerades till just dessa år, man fiskade givetvis även mellan perioderna. Då de flesta tomtningarna ligger en bit ut i havsbandet får man anta att det inte var rea-

En möjlig takkonstruktion för runda stenkretsar stödd på information från Johan Pettersson, 1953.

listiskt att resa så långt och hem igen på samma dag. Man hade därför en säsongsbosättning ute på fiskeplatserna så att man kunde tillbringa flera dagar på platsen och bedriva ett effektivt fiske.

Båtlänningar

I närheten av tomtningarna påträffas ibland andra fornlämningar så som stenpirar, bryggkistor, vågbrytare och båtlänningar. Båtlänningar är två parallella stenmurar placerade vinkelrätt mot strandlinjen några meter från tomtningarna. Dessa användes för att skydda båtarna och är vanligast i Norrland och Blekinge. Avsaknaden i Bohuslän bör vara de klippiga stränderna som erbjuder naturligt skyddade tilläggsplatser. (Heimann, 1983:141-142)

I mannaminne

Forskaren Johan Pettersson fick på våren 1952 följa med fiskare i norra Bohuslän ut på vadfiske efter makrill. Det första man gjorde när man kom fram till fiskeplatsen var att reparera tomtningarna; man tätade kallmuren med tång, täckte golvet med tång och "tältade" tomtningen med segel och åror. Fiskarna berättade att ända fram på 1870-talet användes tomtningarna

hela veckan utom på söndagar, under vadfiskeperioden som sträckte sig mellan slutet på maj och fram till midsommartid. Fångsten fördes hem direkt och saltades i tunnor, därefter återvände man till fiskeplatsen och lagade sin mat och sov över natten. Maten lagades över öppen eld, ofta intill en klippvägg. I närheten av tomtningar hittar man inte sällan rester av eldstäder och skörbränd sten. Det fanns ingen personlig äganderätt till tomtningarna, det vadlag som kom först till det bästa vadkastet fick slå sig ner där (Pettersson, 1967:31-33).

Takkonstruktion

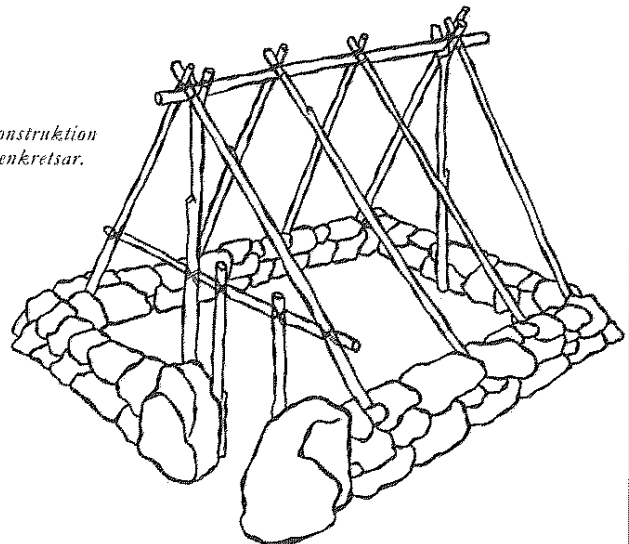
Tomtningarnas takkonstruktion är svår att belägga men det troligaste är att det rör sig om tält där tomtningen varit fundament. Tältets skelett kan ha varit åror eller andra träpålar som rests och sedan klätts med segelduk. De runda tomtningarna skulle då få formen av en "kåta" medan de fyrkantiga mer skulle likna moderna tält. (Heimann, 1983:141) Takket kan också ha varit byggt av slanor som täckts med ris och därför inte lämnat några spår.

I vissa tomtningar har man funnit hål vars funktion, med ganska stor säkerhet, kan sägas vara stolphål. I dessa hål kan man ha kilat fast en stolpe som stått som bas för takkonstruktionen (Pettersson, 1953:43).

Medeltiden

Under medeltiden var det inte bara ortsbefolkningen som fiskade under sillperioderna. Även den tyska Hansan etablerade sig utefter hela västkusten efter 1225, innan dess hade den danske kungen kontrollerat fisket. Det Bohuslänska fisket har haft sin tyngdpunkt på Marstrand som hade monopol på handel med sill (Svedberg, 1991:14).

Det medeltida fisket i Bohuslän är svårt att belägga eftersom det inte beskattades på stället och det därför inte finns några skriftliga källor om var fisket bedrevs. Skatt togs istället ut i form av införelsetullar där uppgifter om fiskens ursprung inte var av särskilt stor betydelse (Jonsson,

En möjlig takkonstruktion för fyrkantiga stenkretsar.

1992:2). Uppgifter om införsel kan man finna i Öresundstullens dokument och troligtvis även i Hansans bokföring.

"Vilda läger"

Ett sätt för bl.a. Hansan att komma runt de lokala tullmyndigheterna var att handla direkt med lokala fiskare som höll till i Bohusläns norra skärgård. Utländsk handel fick, enligt en förordning från 1561, endast äga rum på Marstrand men detta efterlevdes inte. På platser norr om Marstrand, dit lagens långa arm inte nådde, handlade man fritt. Den nordligaste tullstationen på 1500-talet låg i Hamburgsund och kunde inte komma åt de lokala fiskare som hela tiden bytte fiskeplatser. Ena året slog sig fiskarna ner i en vik och nästa i en annan, "vilda läger", och hann aldrig komma in i skattelängderna (Pettersson, 1967:25-26). Av allt att döma har många tomtningar varit boplatser för dessa laglösa fiskare.

Vikingar

Flera av tomtningarna kan även ha anor så långt tillbaka som vikingatid. Man seglade på långa turer utefter kusten och tälten slogs upp på land när det blev kväll. Tomtningarna kan därför ha fungerat som någon form av övernattningsplatser längs farleden. Tält har ofta förekommit ombord på båtar. I vikingatida texter talas det om tält som en viktig del i skeppsutrustningen. Även när det handlar om enstaka skepp används pluralformen tjöld vilket tyder på att fartyg ofta medförde flera tält. I Osebergsskeppet hittade man också träverken efter två stora tält som var för stora att sättas upp i båten. Liknande tältrester har även hittats i Gokstadskeppet. I diktsamlingen Austrfarvísur står följande: *Vi läto om våren den modige konungens skepp ligga med uppspända tält långt ute vid ön framför det härliga landet...* (Pettersson, 1953:47-48). Man får därför anta att tälten skulle sättas upp på land.

Man har på år med gröt-namn funnit stora ansamlingar av tomtningar. Ordet gröt går att härleda till fornvästnordiskans

grjót som betyder stensamling. Platser med gröt-namn har en god tillgång på sten som lämpar sig för tomtningsbyggande (Pettersson, 1967:29). Detta behöver ju inte betyda att alla tomtningar kommer från vikingatiden men möjligheten att flera av dem är så tidiga är stor. Detta styrks ytterligare av den ¹⁴C-datering man har gjort i Norge som sträcker sig tillbaka till yngre järnålder.

Diskussion

I denna text har vi försökt visa olika funktioner hos tomtningarna och vi finner att tolkningen som talar om temporära fiskelägen är högst trolig. Hur gamla tomtningarna är kan vi inte säga men majoriteten av de som är utgrävda pekar på sen medeltid. Om man tror på de skriftliga källor som finns från vikingatiden och därtill lägger några fynd så kan man inte utesluta att företeelsen tomtningar härstammar från yngre järnålder.

Då majoriteten av tomtningarna är tillkomna på medeltiden finner vi just de från den tiden intressantast. De kan berätta för oss om medeltida segelleder, naturhamnar och hur viktig och omfattande fiskerinäringen var.

Genom att höja havets nivå en aning till t.ex. 1500-talets nivå får man en mängd nya vikar och passager. Man får sedan titta på hur tomtningar ligger placerade i förhållande till dessa nya vikar och kan då finna flera naturhamnar som med stor säkerhet har använts av 1500-talets fiskare. Man har nu fått en kontext och kan börja söka efter segelleder med hjälp av bl.a. gamla sjömärken. Sjömärken kan vara gamla rösen och annat som är konstruerat av människan men forntidens sjömän kan även ha använt sig av naturliga formationer för sin navigering.

Ytterligare information om leder kan man säkerligen få genom att pricka in tomtningar och sjömärken på en karta och sedan försöka finna mönster i dem. Man kan givetvis även lägga in andra fornlämningar med maritim anknytning i detta mönster. Platser som kan bidra med proviant och

vatten till seglarna är naturligtvis också av intresse. Med hjälp av denna information och eventuella navigationsanteckningar kan man börja söka segelleder. Utmed dessa eventuella segelleder skulle man då finna väl skyddade vikar, med tomtningar, som kunde fungera som nödhamn och övernattningsplats.

När man väl har funnit en segelled kan man få mera information genom utgrävningar av tomtningar i anslutning till leden. En undervattensinventering i området skulle naturligtvis vara till ytterligare hjälp.

Litteratur

- HAGBERG, ULLA. "Så övernattade säljägare och fiskare ute till havs." Populär Arkeologi 9 (2 1991): 28-30.
- HAGBERG, ULLA. "150 tomtningar i Blekinge skärgård." Populär Arkeologi 10 (2 1992): 20.
- HASSLÖF, OLOF. Svenska västkustfiskarna, s. 161-218, Göteborg: 1949
- HEIMANN, CURRY. "Stenhägnader." Fyndrapporter 1982, rapport över Göteborgs arkeologiska musei undersökningar, 140-145. Göteborg: Göteborgs arkeologiska museum, 1983.
- KRAFT, JOHN. "Labyrinter på svenska västkusten och norska sydkusten." Fyndrapporter 1983, rapport över Göteborgs arkeologiska musei undersökningar, 159-164. Göteborg: Göteborgs arkeologiska museum, 1984.
- RASMUSSEN, HOLGER. Notfiske, Kulturhistorisk Leksikon band 12, s. 369-370, 1981.
- PETTERSSON, JOHAN. Den svenska skagerakkustens fiskebebyggelse. Avhandling vid Lunds universitet, s. 32-59, Lund: 1953.
- PETTERSSON, JOHAN. "Vilda läger". Bohusläns hembygdsförb. årsskr. 8 (1967): 25-34.
- SVEDBERG, VIKTOR. "Tusentals tomtningar Halland - södra Bohuslän." Populär Arkeologi 8 (1 1991): 14-16.

Opublicerade källor

- JONSSON, LEIF. "Tomtningar." UV-väst. 1992.
- Inventeringsanteckningar från Bohusläns museums arkiv. RAÅs fornminnesregister.